

Andrzej Mrozek

WPROWADZENIE DO JUDAIZMU

Terminem judaizm określa się religię, filozofię oraz sposób życia Żydów, czyli innymi słowy szeroko pojętą ich kulturę. W starożytnych świadectwach termin ten z rzadka się tylko pojawia, a po raz pierwszy został użyty w środowisku zhellenizowanych Żydów (2 Mch 2,21; 8,1; 14,38; Ga 1,13-14)¹ w formie greckiej *'ioudaismos*. Jego biblijne użycie, a przede wszystkim literacki kontekst, wskazują na znaczenie, jakie mu przypisywano. Poświadczają to poniższe teksty zaczerpnięte z Druhej Księgi Machabejskiej oraz z Listu do Galatów:

Opowiadanie o Judzie Machabeuszu i o jego braciach, o oczyszczeniu wielkiej świątyni i o poświęceniu ołtarza, ponadto o walkach przeciwko Antiochowi Epifanesowi i przeciw jego synowi Eupatorowi, o objawieniach pochodzących z nieba, jakie mieli ci, którzy w obronie *żydowskiego obyczaju* [gr. *'ioudaismos*] dokonywali czynów tak bohaterskich (2 Mch 2,19-21).

Juda Machabeusz i jego ludzie potajemnie przychodzili do wiosek i przywoływali do siebie, i zabierali ze sobą krewnych oraz tych, którzy trwali w *judaizmie* [gr. *'ioudaismos*] (2 Mch 8,1).

W czasach bowiem poprzednich zamieszek był prześladowany za judaizm [gr. *'ioudaismos*], ustawicznie jednak ciało i duszę dla *judaizmu* [gr. *'ioudaismos*] wystawiał na niebezpieczeństwo (2 Mch 14,38).

Słyszeliście przecież o moim [Paweł] postępowaniu ongiś, gdy jeszcze wyznawałem *judaizm* [gr. *'ioudaismos*], jak z niezwykłą gorliwością zwalczałem Kościół Boży i usiłowałem go zniszczyć, jak w żarliwości o *judaizm* [gr. *'ioudaismos*] przewyższałem wielu moich rówieśników z mego narodu, jak byłem szczególnie wielkim zapaleńcem w zachowywaniu tradycji moich przodków (Ga 1,13-14).

¹ *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, Poznań-Warszawa 1983. Wszystkie cytaty z Biblii pochodzą z tego wydania.

Odpowiednikiem greckiego terminu *'ioudaismos* jest hebrajski *jahadut*, który aż po wieki średnie występuje niezwykle rzadko. Wyjątkowo tylko pojawia się w literaturze średniowiecznej i dopiero w ostatnich stuleciach zaczął być powszechnie i szeroko używany.

Judaizm bazuje na dwu kluczowych założeniach. Pierwszym z nich jest monoteizm albo inaczej wiara w jednego, jedynego Boga, Stwórcę i Pana wszechświata, sędziego ludzkich czynów. Drugim jest świadomość posłannictwa Żydów wynikającego z przymierza zawartego z Bogiem. Ten pakt ma znaczenie dla całej ludzkości i stanowi podstawę zapowiedzi mesjańskich, które mają charakter uniwersalny. Z judaizmem, rozumianym szeroko, mają związek dwie wielkie religie monoteistyczne: chrześcijaństwo oraz islam.

Z punktu widzenia religijnego termin judaizm stosuje się wobec tej formy religii Izraela, jaka ukształtowała się między VI a III stuleciem p.n.e., jednak swoimi korzeniami sięga dużo wcześniej. W ujęciu konfesyjnym początki judaizmu to czasy patriarchy Abrahama, który miał wyznawać wiarę w jedynego Boga. Zgodnie z tradycyjnym przekazem opuścił on rodziną Mezopotamię i przybył do kraju Kanaan, a jego potomkowie w sytuacji klęski głodowej przenieśli się do Egiptu, gdzie jednak zostali wkrótce potraktowani jako niewolnicy. Ta konfesyjna tradycja o początkach Izraela została wyrażona w Księdze Powtórzonego Prawa:

Ojciec mój, Aramejczyk błądzący, zstąpił do Egiptu, przybył tam w niewielkiej liczbie ludzi i tam się rozrósł w naród ogromny, silny i liczny. Egipcjanie źle się z nami obchodzili, gnębili nas i nałożyli na nas ciężkie roboty przymusowe. Wtedy myśmy wołali do Pana, Boga ojców naszych. Usłyszał Pan nasze wołanie, wejrzał na naszą nędzę, nasz trud i nasze uciemiężenie. Wyprowadził nas Pan z Egiptu mocną ręką i wyciągniętym ramieniem wśród wielkiej grozy, znaków i cudów. Zaprowadził nas na to miejsce i dał nam ten kraj opływający w mleko i miód (Pwt 26,5-9).

Tożsamość wyznawców judaizmu jest szczególnie powiązana z wyzwoleniem z „niewoli egipskiej”, którego zgodnie z tradycją miał dokonać Bóg przez Mojżesza. Z wyjściem z niewoli jest ściśle związany „akt fundacyjny” ludu wybranego, nazywanego Hebrajczykami lub Izraelitami, czyli zawarcie przymierza z Bogiem na Synaju. Synaj jest równocześnie miejscem objawienia niewidzialnego Boga, którego niewymawialne imię jest wyrażone za pomocą tetragramu JHWH. To imię zostało wyjawione zgodnie z konfesyjną tradycją przy ognistym krzewie:

Mojżesz zaś rzekł Bogu: „Oto pójde do Izraelitów i powiem im: Bóg ojców naszych posłał mię do was. Lecz gdy oni mnie zapytają, jakie jest Jego imię, to cóż im mam powiedzieć?” Odpowiedział Bóg Mojżeszowi: „JESTEM, KTÓRY JESTEM”. I dodał: „Tak powiesz synom Izraela: JESTEM posłał mnie do was” (Wj 3,13-14).

Na Górze Synaj Mojżesz miał otrzymać dwie tablice z dekalogiem, które były przechowywane w Arce Przymierza. Dekalog (gr. „dziesięć słów”) to przykazania spisane ręką Boga. Pierwsza tablica zawiera trzy przykazania, które odnoszą się

do Niego. Druga tablica ma siedem przykazań odniesionych do człowieka. Istotna dla ukształtowania się narodu była czterdziestoletnia wędrówka po pustyni do Kanaanu, czyli do ziemi obiecanej przez Boga.

Najstarsza historyczna wzmianka o Izraelu pochodzi z około 1230 roku p.n.e. i znajduje się w tekście hymnu z okresu panowania faraona Merneptaha. Jednak bohaterzy biblijni pojawili się w kontekście kulturowym o kilka wieków wcześniej. Patriarchowie (Abraham, Izaak i Jakub) żyli prawdopodobnie w okresie środkowego brązu, w XVIII i XVII stuleciu p.n.e. Osiedlenie się zaś potomków Jakuba w Egipcie przypada na czasy Hyksosów, azjatyckich władców, którzy opanowali Egipt na przełomie XVII i XVI wieku p.n.e. W XIII/XII wieku p.n.e., czyli w okresie inwazji „Ludów Morza”, plemiona izraelskie opuściły Egipt i skierowały się do Kanaanu. Podbój Palestyny, czyli Kanaanu, był zjawiskiem bardziej złożonym, niż o tym świadczą teksty biblijne, i trwał około dwa stulecia. W tym czasie Izraelici tworzyli rodzaj konfederacji plemion, choć nie można wykluczyć, że nie było prób ustanowienia monarchii. Z Saulem około roku 1010 p.n.e. rozpoczyna się właściwy okres monarchiczny Izraela. Saulowi nie udało się założyć dynastii, a władze około roku 1000 przejmuje Dawid. On i panujący po nim jego syn Salomon stworzyli silne państwo w okresie, gdy Egipt oraz potęgi mezopotamskie przeżywały czas osłabienia. Jednak państwo Dawidowe nie trwało długo. Po śmierci Salomona (około 924 roku p.n.e.) rozpadło się ono na dwa niezależne królestwa: północne – Izrael, i południowe – Juda. Przez dwa stulecia, aż do upadku Samarii w 721 roku p.n.e., która stała się stolicą królestwa północnego, raz ze sobą współdziałały, innym razem rywalizowały. Królestwo północne uległo pod naporem Asyrii, zaś południowe – Juda – przetrwało do 587 roku p.n.e. Był to rok wielkiej katastrofy narodowej. Babilończycy zajęli całą Judę, zdobyli i spalili nie tylko Jerozolimę, ale również świątynię, a mieszkańców, przede wszystkim elitę narodu, deportowali do Babilonii. Równocześnie część ludności uciekła przed Babilończykami do Egiptu. Do roku 538 p.n.e. wypędzeni musieli czekać na dekret pozwalający im powrócić do ojczyzny. Stało się tak za sprawą Persów, którzy pokonali Babilonię i pozwolili Izraelitom powrócić z niewoli babilońskiej. Hegemonia Persów w Palestynie trwała z górą dwa stulecia – od zdobycia przez nich Babilonu w 539 roku p.n.e. aż do zdobycia przez Aleksandra Macedońskiego Tyru w 332 roku p.n.e. Od śmierci Aleksandra (323 p.n.e.) aż do roku 198 p.n.e. Palestyną władali Ptolemeusze. Był to okres pokoju i względnej pomyślności. Kryzys nastąpił wraz z podbojem Palestyny przez Seleucydów, którzy prowadzili politykę hellenizacji Palestyny. Zrodziło to opór, a w końcu doprowadziło w roku 167 p.n.e. do powstania znanego pod nazwą powstania machabejskiego. W efekcie tego powstania Izrael odzyskał względną niezależność, jednak był nieustannie nękany konfliktami, tak zewnętrznymi, jak i wewnętrznymi. W 63 roku p.n.e. do Palestyny wkroczyli Rzymianie i po trzymiesięcznym oblężeniu zdobyli Jerozolimę. Rozpoczął się okres dominacji rzymskiej. Dominacja ta została przerwana na krótki czas przez powstanie zakończone klęską w roku 70 n.e. oraz zniszczeniem Świątyni Jerozolimskiej. Ponowny zryw przeciwko Rzymowi, tym razem pod wodzą Bar Kochby, czyli Syna Gwiazdy, miał miejsce

w 135 roku. Przyniósł on ponowną klęskę, ostateczne zniszczenie Jerozolimy oraz usunięcie z niej wyznawców judaizmu.

Początki kultury, a zatem i religii Izraela sięgają epoki średniego, a przede wszystkim późnego brązu (II tysiąclecie p.n.e.). Było to czas, gdy ludy kananejskie wytworzyły, w dialogu z wielkimi imperiami: hetyckim, egipskim i asyryjskim, swą nieco odrębną kulturę. Zarówno kultura, jak i religia kananejska stanowiły, przynajmniej przez kilka wieków (od XII do IX/VIII), fundament kultury i religii Izraela, która ewoluowała ku monoteizmowi. W księgach biblijnych ten okres jest postrzegany poprzez legendy etiologiczne, sagi rodowe, opowiadania kultyczne oraz rodzaj epepei narodowej. Stanowią one nie tyle świadectwo historyczne formowania się kultury i religii Izraela, ile odzwierciedlają stan wiedzy i tożsamości Izraelitów żyjących w czasach powygnaniowych. Szczególnie sugestywnie jest przedstawiony podbój Kanaanu, który staje się Ziemią Izraela – *Erec Israel*. W Księdze Jozuego tak jest ta ziemia przedstawiona:

Każde miejsce, na które zstąpi wasza noga, Ja wam daję, jak zapowiedziałem Mojżeszowi. Od pustyni i od Libanu aż do Wielkiej Rzeki, rzeki Eufrat, cała ziemia Chetytów aż do Wielkiego Morza, w stronę zachodzącego słońca, będzie waszą krainą (Joz 1,3-4).

Terminu judaizm można tylko przez analogię używać na określenie przedwygnaniowych praktyk religijnych w Izraelu. Niekiedy religię Izraela sprzed VI wieku p.n.e. określa się terminem jahwizm. Zgodnie z biblijnym świadectwem zawartym w Księdze Królewskiej pod koniec tego okresu w świątyni znajdującej się w Jerozolimie odnaleziono około 620 roku zapomnianą księgę Tory:

Wtedy król polecił przez posłów, by zebrała się koło niego cała starszyzna Judy i Jerozolimy. I wszedł król do świątyni Pańskiej, a wraz z nim wszyscy ludzie z Judy i wszyscy mieszkańcy Jerozolimy, kapłani i prorocy oraz cały lud, od najmniejszych aż do największych. Odczytał głośno całą treść księgi przymierza, znalezionej w świątyni Pańskiej.

Następnie król stanął przy kolumnie i zawarł przymierze przed obliczem Pańskim, że pójdą za Panem, że będą przestrzegali Jego poleceń, przykazań i praw całym sercem i całą duszą, że w czyn zamienią słowa tego przymierza, spisane w tejsze księdze. I cały lud przystąpił do przymierza. [...] Nie obchodzono takiej Paschy, jak ta, od dni sędziów, którzy rządili Izraelem, i podczas całego okresu [rządów] królów Izraela i królów Judy. Dopiero w osiemnastym roku panowania króla Jozjasza obchodzono taką Paschę na cześć Pana w Jerozolimie (2 Krl 23,1-3.22-23).

Judaizm można podzielić na okresy historyczne związane z etapami jego rozwoju. Wspomniany wyżej judaizm przedwygnaniowy jest określany też jako biblijny, a obejmuje on okres od XIII/XII do VII wieku p.n.e. O tym okresie, obok artefaktów archeologicznych, przede wszystkim świadczą teksty biblijne, ale często zredagowane dopiero po okresie chaldejskim (czyli babilońskim). Pojawia się też termin biblijny Izrael, który choć może to nie było zamiarem twórców tego terminu, dość dobrze oddaje sytuację. Nie chodzi tu bowiem o Izrael w sensie historycznym, ale o jego obraz zawarty w Biblii.

Niezwykle istotne dla judaizmu zarówno w starożytności, jak i w następujących wiekach, aż po czasy nowożytne, jest zjawisko diaspory. Jej początek można dostrzec w kilku deportacjach ludności Izraela dokonanych za czasów asyryjskich i babilońskich. W okresie hellenistycznym zjawisko to przybrało znaczne rozmiary, a wraz ze zjednoczeniem basenu Morza Śródziemnego jeszcze bardziej się rozszerzyło. Wielkie miasta imperium posiadały całe dzielnice żydowskie. W mniejszych ośrodkach szczególnie Syrii, Cypru i Azji Mniejszej również nie brakowało wyznawców judaizmu. Wyjątkowego znaczenia nabrała najpierw diaspora aleksandryjska, a potem diaspora zwana babilońską.

Do powstania i ukształtowania się wczesnego judaizmu doszło na przestrzeni dwóch najmniej znanych i najmniej dotychczas opracowanych okresów: neobabilońskiego (chaldejskiego) i perskiego (wieki VI–IV). Brakuje literatury, która mogłaby jednoznacznie zaświadczyć o tych początkach. Niektórzy badacze twierdzą, że wśród deportowanych Judejczyków pogłębiła się refleksja nad przyczynami poniesionej klęski, która doprowadziła do powstania nowego typu religijności i przygotowała okres zwany w dziejach religii Izraelitów judaizmem. Czy nowy typ religijności był jedynie efektem refleksji nad poniesioną klęską, czy raczej zmiany, jakie owa klęska spowodowała, stały się ostatecznym katalizatorem przemian religijnych wcześniej już zapoczątkowanych?

Judaizm okresu perskiego miał wiele postaci. To może sugerować, że judaizm nie powstał jako jeden nurt, ale stanowił od początku kompleks różnych kierunków religijnych. Teza o wielopostaciowości judaizmu w okresie Drugiej Świątyni dotyczy zatem nie tylko okresu judaizmu uformowanego, tego z okresu między III wiekiem p.n.e. a II wiekiem n.e., ale również jego początków. Daje to możliwość dostrzeżenia ciągłości tradycji religijnych z okresu przedwygnaniowego z tradycjami późniejszymi oraz pozwala spojrzeć na początek judaizmu jako na złożone zjawisko przemian religijnych, o czym świadczy tekst zaczerpnięty z Księgi Nehemiasza:

Wtedy zgromadził się cały lud, jak jeden mąż, na placu przed Bramą Wodną. I domagali się od pisarza Ezdrasza, by przyniósł księgę Prawa Mojżeszowego, które Pan nadał Izraelowi. Pierwszego dnia miesiąca siódmego przyniósł kapłan Ezdrasz Prawo przed zgromadzenie, w którym uczestniczyli przede wszystkim mężczyźni, lecz także kobiety oraz wszyscy inni, którzy byli zdolni słuchać. I czytał z tej księgi, zwrócony do placu znajdującego się przed Bramą Wodną, od rana aż do południa przed mężczyznami, kobietami i tymi, którzy rozumieli; a uszy całego ludu były zwrócone ku księdze Prawa. [...] Ezdrasz otworzył księgę na oczach całego ludu – znajdował się bowiem wyżej niż cały lud; a gdy ją otworzył, cały lud się podniósł. I Ezdrasz błogosławił Pana, wielkiego Boga, a cały lud z podniesieniem rąk swoich odpowiedział: „Amen! Amen!” [...] Czytano więc z tej księgi, księgi Prawa Bożego, dobitnie, z dodaniem objaśnienia, tak że lud rozumiał czytanie (Ne 8,1-3.5-6.8).

Często kwestionuje się tradycyjną wizję judaizmu Drugiej Świątyni, według której był on religią Tory głoszoną przez kapłanów świątynnych oraz ich pisarzy i dzielącą się na kilka odłamów: faryzeuszy, saduceuszy i esseńczyków. Judaizm tego okresu był zjawiskiem religijnym o wiele bardziej złożonym. Judaizm pomię-

dzy III wiekiem p.n.e a II wiekiem n.e. był najbardziej kreatywną fazą judaizmu i obejmował różne jego rodzaje, takie jak: faryzeizm, wczesne chrześcijaństwo, essenizm, nurt apokaliptyczny, ponadto przygotował grunt pod inne nurty, takie jak: samarytanizm, karaimizm i falaszizm. Faryzeizm to ruch religijny w Izraelu, szczególnie znaczący na przełomie epok, o którym świadczą zarówno teksty talmudyczne, jak i chrześcijańskie pisma kanoniczne. Być może samo określenie ruchu pochodzi od hebrajskiego czasownika *faras*, oznaczającego „oddzielać, separować”. Essenizm to ruch o pewnych traktach monastycznych, obecny w Izraelu na przełomie epok. Rękopisy znalezione w grotach qumrańskich wiąże się z esseńczykami. Zarówno faryzeusze, jak i esseńczycy stanowili element tej mozaiki, jaką była religia Izraela w I wieku n.e. Tymczasem samarytanizm, karaimizm i falaszizm to ruchy oraz tendencje religijne, które nie przyjęły z różnych przyczyn judaizmu talmudycznego. Korzenie samarytanizmu dostrzega się w przemianach, jakie nastąpiły w okresie dominacji asyryjskiej w VIII i VII wieku p.n.e., ale świadectwa historyczne wskazują na późniejszy czas jego wyodrębnienia się z szeroko pojętej religii Izraela. Z karaimizmem, powstałym w VII stuleciu n.e., oraz z falaszyzmem, lokalnym etiopskim ruchem żydowskim, łączy go odrzucenie tory ustnej, a co zatem idzie Talmudu.

Dwie tradycje dominowały w judaizmie przełomu epok: sadokiczna i henochiczna. Te dwie tradycje odzwierciedlają tendencje religijne, jakie przeważały w myśli religijnej Izraela w II i I wieku p.n.e. Pierwsza z nich była związana ze środowiskiem kapłańskim oraz elitami Izraela, druga miała nastawienie bardziej krytyczne wobec sytuacji politycznej i religijnej Izraela, oczekując zasadniczej przemiany. Z pierwszej po wielu przemianach wyłonił się rabinizm, druga zaś stała się środowiskiem powstania ruchu esseńskiego z odgałęzieniami w postaci między innymi wczesnego chrześcijaństwa, w tym przede wszystkim judeochrześcijaństwa.

Teksty biblijne powstawały w Izraelu do przełomu epok. Najważniejsza część tych tekstów zawarta jest w Torze. Ten hebrajski termin posiada wiele znaczeń, ale najważniejszy dotyczy pierwszych pięciu ksiąg Hebrajskiej Biblii, czyli tak zwanego „Pięcioksięgu”, zawierającego Księgi Rodzaju, Wyjścia, Kapłańską, Liczb oraz Powtórnego Prawa. Istnieje ponadto Tora ustna. Jest to interpretacja Tory biblijnej, objawiona Mojżeszowi, a następnie przekazywana ustanie, aż do czasu, gdy stopniowo została spisana. Tora, zarówno ta spisana (biblijna), jak i ustna (talmudyczna), jest uważana za aktualną i wiążącą dla dominującego dzisiaj judaizmu rabinackiego. Tora oznacza także nauczanie lub pouczenie, niezależnie od tego, czy pochodzi ono od Boga przez Mojżesza, czy od rodziców. Tora to pierwszy zbiór Tanachu. Zgodnie z podziałem żydowskim na Tanach (zwany w chrześcijaństwie Starym lub niekiedy Pierwszym Testamentem) składają się dwadzieścia dwie księgi albo zwoje, podzielone na trzy zbiory: Torę, Proroków i Pisma.

„Kanon” hebrajski – Tanach

Pięcioksiąg – *Tora*

Księga Rodzaju
Księga Wyjścia
Księga Kapłańska
Księga Liczb
Księga Powtórzonego Prawa

Prorocy – *Newiim*

Księgi proroków starszych/wcześniejszych

Księga Jozuego
Księga Sędziów
Księga (1–2) Samuela
Księga (1–2) Królewska

Księgi proroków młodszych/późniejszych

Księga Izajasza
Księga Jeremiasza
Księga Ezechiela
Księga dwunastu proroków mniejszych
Ozeasza
Joela
Amosa
Abdiasza
Jonasza
Micheasza
Nahuma
Habakuka
Sofoniasza
Aggeusza
Zachariasza
Malachiasza

Pisma – *Ketuwim*

Księga Psalmów
Księga Przysłów
Księga Hioba

Księgi (5) Megilot

Pieśń nad Pieśniami
Księga Rut
Księga Lamentacji
Księga Koheleta
Księga Estery

Księga Daniela
Księga Ezdrasza
Księga Nehemiasza
Księga (1–2) Kronik

Równocześnie była tworzona literatura okołobiblijna, o różnym charakterze. Z jednej strony były to komentarze do tekstów biblijnych (midrasze) oraz aramejskie (targumy) i greckie (Septuaginta) tłumaczenia tekstów biblijnych, a z drugiej dzieła zbliżone do samych tekstów biblijnych, ale nie włączone do Tanachu.

Zasadnicza zmiana wewnątrz judaizmu nastąpiła wraz ze zredagowaniem Miszny, czyli prawa uważanego przez jego wyznawców za ustnie przekazane Mojżeszowi na Synaju. Redakcji Miszny dokonał Jehuda ha-Nasi w II wieku n.e. Z czasem wokół niej powstało dodatkowe opracowanie zwane *gemarą*. Przybrała ona dwie formy: palestyńską i babilońską, w zależności od tego, gdzie została zredagowana. Palestyńska wersja jest nieco krótsza i powstała w III wieku n.e. Tymczasem babilońska jest obszerniejsza i powstała jakieś dwa stulecia później, w tak zwanych akademiach babilońskich. Z połączenia tych dwu *gemar* z Miszną uformowały się dwa Talmudy, odpowiednio palestyński, albo inaczej jerozolimski, oraz babiloński. Talmud składa się z sześciu wielkich zbiorów zwanych Porządkami (*sedarim*): Nasiona, Święta, Kobiety, Szkody, Świętości oraz Czystości. Na Porządki składają się traktaty, których jest sześćdziesiąt trzy, i to właśnie do traktatów znajdują się odwołania w literaturze żydowskiej. Wiek II n.e. to początek judaizmu rabinicznego, którego istotnymi cechami są dyscyplina i rytuał w życiu codziennym, synagoga jako ośrodek kultu oraz modlitwy w miejsce ofiar świątynnych. Centralnymi elementami liturgii żydowskiej stały się modlitwy *Szema Izrael* oraz *Amida*, a w nabożeństwie szabatowym uroczysta lektura Tory w synagodze. Ponieważ judaizm rabiniczny kładzie niezwykle nacisk na Talmud, jest on nazywany również talmudycznym.

Szema Izrael [Szema Izrael, Adonaj Elohejnu, Adonaj Ehad]

Słuchaj, Izraelu, Pan jest naszym Bogiem – Panem jedynym.

Będiesz miłował Pana, Boga twojego, z całego swego serca,
z całej duszy swojej, ze wszystkich swych sił.

Niech pozostaną w twym sercu te słowa, które ja ci dziś nakazuję.

Wpójisz je swoim synom, będziesz o nich mówił przebywając w domu, w czasie podróży, kładąc się spać i wstając ze snu.

Przywiążesz je do twojej ręki jako znak.

Niech one ci będą ozdobą przed oczami.

Wypisz je na odrzwiach swojego domu i na twoich bramach (Pwt 6,4-9).

W talmudycznym przekazie pojawia się koncepcja dania przez Boga Izraelowi sześciuset trzynastu przykazań, w tym dwustu czterdziestu ośmiu nakazów i trzystu sześćdziesięciu pięciu zakazów. Są one dostosowywane do zmieniających warunków geograficznych i politycznych. Dominuje w nich zasada miłości Boga i bliźniego oraz nakaz sprawiedliwości. Ale wyrażone są w nich obowiązki rytualne, modlitwy (trzykrotne w ciągu dnia, wspólne w synagodze lub indywidualne), posty, przestrzeganie odpoczynku w szabat, rozbudowane przepisy pokarmowe (*kaszrut*), obchodzenie świąt, jak chociażby Jom Kippur, Rosz ha-Szana czy tak zwanych świąt pielgrzymich: Pesach, Szawuot, Sukot. W starożytności należało w ich trakcie odbyć pielgrzymkę do Świątyni Jerozolimskiej.

Stosowany w historii powszechnej podział na okresy starożytność, średniowiecze, renesans, barok i oświecenie nie jest zbyt adekwatny do zobrazowania historii judaizmu. Bardziej trafny dla judaizmu jest podział w starożytności na okresy świątynne: czasy Pierwszej i Drugiej Świątyni. Klasyczne przejście ze starożytności do średniowiecza dla judaizmu jest bardziej wyznaczone powstaniem Talmudu. Zasadnicze jednak pytanie dotyczy końca średniowiecza w judaizmie. Czy za taki koniec traktować wprowadzenie druku, czy też pojawienie się całkiem nowego prądu umysłowego, jakim była haskala, czyli żydowskie oświecenie z drugiej połowy XVIII wieku? Niewątpliwie jednak czas średniowiecza wpłynął na kształtowanie się kultury żydowskiej, której zasadniczy kierunek nadał judaizm talmudyczny. Co jakiś czas do judaizmu przenikały nowe prądy i tendencje, które starano się powiązać z głównym nurtem lub też odrzucano. I tak filozoficzna myśl grecka dotarła do wspólnot żydowskich ponownie przede wszystkim za pośrednictwem islamu i wpłynęła na przemiany judaizmu w krajach muzułmańskich. Tymczasem na terenach niemieckich i francuskich Żydzi pozostali bardziej przywiązani do rabinicznego sposobu interpretacji.

W XII wieku żydowski średniowieczny teolog i filozof Majmonides sformułował trzynaście zasad wiary judaizmu:

wiara w istnienie Boga
 wiara w jedność Boga
 wiara w duchowość Boga
 wiara w wieczność Boga
 wiara w jedyność kultową
 wiara w proroków
 Mojżesz jest największym z proroków
 Tora jest boskim prawem
 Tora jest niezmienna
 Bóg zna myśli i uczynki człowieka
 Bóg nagradza sprawiedliwych, a karze złych
 Mesjasz nadejdzie
 zmarli zmartwychwstaną

Judaizm średniowieczny był geograficznie i kulturowo zasadniczo bipolarny. Z jednej strony rozwijał się, a nawet rozkwitał, w krajach, gdzie panował islam. Z drugiej strony coraz bardziej przenikał do Europy. W samej Europie nie były to już odizolowane, niewielkie wspólnoty, ale skupiska, które tworzyły specyficzne rodzaje żydowskiej kultury. Dwie z nich dominowały w Europie w czasach średniowiecza. Na południu, przede wszystkim w Hiszpanii, Portugalii i południowej Francji, był to judaizm sefardyjski, który z czasem, w efekcie konfliktów oraz przesładowania Żydów, rozprzestrzenił się na Italię i Bizancjum. Tymczasem w północnej Francji i w Niemczech dominował judaizm aszkenazyjski. W okresie późnego średniowiecza rozprzestrzenił się on na Europę Środkową i Wschodnią. W okres

renesansu europejski judaizm wkraczał podzielony na te dwie zasadnicze gałęzie. I tak jak w pierwszym okresie średniowiecza to judaizm z krajów islamu wiódł prym, tak w czasach późnego średniowiecza szala przechyliła się na rzecz judaizmu w Europie, wyrażającego się w dwu formach, czyli sefardyjskiej i aszkenazyjskiej. Judaizm średniowieczny, choć wierny tradycjom, ukształtował również nurty początkowo peryferyjne, które z czasem oddziaływały na społeczność żydowską. Takim nurtem był mistycyzm czerpiący z duchowych tradycji, ale często spotykający się ze sprzeciwem wobec swych ekstrawaganckich i nieakceptowanych przez główny nurt form. Z mistycyzmu wyłoniła się żydowska kabała, której elementy próbowano wprowadzić do tradycyjnego nurtu. Podział na tendencję aszkenazyjską i sefardyjską przetrwał przez następne wieki i w istocie ani renesans, ani barok nie odcisnęły na judaizmie znaczącego piętna.

Średniowieczna kultura żydowska pozostawiła po sobie wiele świadectw, w tym rękopisy, które liczy się w dziesiątkach tysięcy egzemplarzy, choć z niektórych pozostały tylko fragmenty. Sporządzano rękopisy zawierające teksty biblijne oraz komentarze. W rękopisach można znaleźć nie tylko teksty hebrajskie, ale Tanach w języku arabskim czy aramejskim. Są one zatem wyrazem tradycji lokalnych. Na podstawie zachowanych rękopisów widać, jak komentarz Rasziego i jego wnuka, Samuela ben Meira (Raszbam), do Tory stał się podstawą edukacji dzieci żydowskich na przestrzeni wieków. W efekcie w całej żydowskiej diasporze, na Wschodzie i na Zachodzie, w Hiszpanii i w Niemczech, w Jemenie i we Włoszech, powstawały liczne jego kopie, zawierające lokalne warianty.

W średniowiecznych rękopisach uwagę zwraca przede wszystkim niedobór kodeksów z tekstami Talmudu. Wynika to z faktu, że średniowieczny Kościół uznawał Talmud za źródło i symbol tego, co uważano za wiarołomstwo Żydów. W rezultacie Talmud stał się celem i ofiarą prześladowań, cenzury, konfiskaty łącznie z paleniem jego egzemplarzy.

Rękopisy zawierające myśl żydowską, filozofię, etykę, mistykę i homiletykę odzwierciedlają niezwykle zróżnicowanie zainteresowań, często uzależnione od zmieniającego się kontekstu kulturowego. W średniowieczu aż do około XV wieku dominują dzieła Arystotelesa, wraz z komentarzami Awerroesa w przekładzie hebrajskim.

Żydzi średniowieczni żyli w środowisku wieloreligijnym, co w efekcie zaowocowało literaturą polemiczną oraz apologetyczną. Judę Halewiego uważa się za pierwszego żydowskiego polemistę. Myśl swą wyraził przede wszystkim w *Kitab al-Radd wa-'l-Dalil fi 'l-Din al-Dhalil* zwanej powszechnie *Kuzari* (od imienia króla Chararów).

Okolo XIV wieku zaczęły się pojawiać rękopisy zawierające dzieła mistyczne. Wieki XVI i XVII przyniosły niezwykle rozwój tej dziedziny. Większość tekstów kabalistycznych pozostała w rękopisie aż do naszych czasów. Nie było chęci wśród przywódców społeczności żydowskiej, aby umożliwić szeroki dostęp do pism ezoterycznych i mistycznych. Stąd wiele dzieł kabalistycznych zostało skopiowanych tylko na użytek prywatny.

Kodeksy liturgiczne to najbardziej kolorowe z hebrajskich rękopisów. Ponieważ modlitwa stanowiła jądro liturgii, teksty z modlitwami tkwiły w centrum kultu żydowskiego, podtrzymując więź z innymi współwyznawcami pomimo geograficznego rozproszenia. Świadczą o tym istniejące rękopisy ze wszystkich krajów diaspory żydowskiej i ze wszystkich grup wiekowych. Lokalne rękopisy modlitewników dostarczają wielu informacji o historii tradycyjnych modlitw. Wskazują przy tym na niezwykle bogactwo poezji religijnej.

Lektura oraz studium hebrajskich tekstów, tak biblijnych, jak i pozabiblijnych, sprawiły, że konieczne stało się pogłębienie wiedzy o samym języku hebrajskim. Ta potrzeba wynikała z faktu, że od wczesnego średniowiecza przestawał on być już językiem żywym. Bliskowschodnia starożytność zna podobne sytuacje. Języki stawały się martwe, ale nadal odgrywały istotną rolę w literaturze. Już w starożytności poddawano analizie i opracowywano zagadnienia gramatyki oraz leksyki różnych języków, również tych martwych, jak chociażby sumeryjskiego. Dla hebrajszczyzny jednym z kluczowych bodźców była kultura arabska ze swą niezwykle poezją. Ten literacki klimat sprawił, że w Palestynie, w Babilonii oraz na Półwyspie Iberyjskim tak dalece zainteresowano się nią, że arabski stał się językiem literatury żydowskiej.

Liczne zachowane rękopisy zawierają różne dzieła literatury pięknej. Są wśród nich wiersze świeckie i religijne, opowiadania, bajki ludowe, utwory dramatyczne, parodie napisane w języku hebrajskim lub w języku lokalnym, ale za pomocą hebrajskich liter. Rękopisy średniowieczne są niezwykle cennym skarbcem wiedzy o judaizmie. Pomimo wynalezienia druku i drukowania książek żydowskich rękopisy pozostały nadal w użyciu i to nie tylko z powodów religijnych.

Judaizm posiadał liczne relacje ze światem Zachodu, w którym się rozwijał. Te relacje jednak sprowadzały się raczej do wymiany na poziomie materialnym. Pod względem koncepcji, idei, przekonań i wiary nowe tendencje obecne w kulturze zachodniej od czasów odrodzenia z trudem penetrowały myśl żydowską.

Dopiero wiek XVIII okazał się niezwykle w historii judaizmu i przyniósł z sobą ferment, który zaowocował przemianami w następnych wiekach. Wynikał on z faktu, że stary świat powoli przemijał, a nowy jeszcze się nie narodził się. Poniekąd przyjmuje się, że żydowskie średniowiecze trwało do końca tegoż wieku. Równocześnie jednak pojawiały się tendencje, które miały ukierunkować judaizm w następnych wiekach. Można wskazać trzy takie nury. Na terenie Rzeczypospolitej z nową siłą podjęto badania nad Torą. Rabbi Elija bar Salomon z Wilna, określany jako ostatni wielki teolog klasycznego judaizmu, nazaczył kierunek tych studiów. Przywołanie starego modelu studiów zapłodniło umysły talmudystów w Koronie, w Wielkim Księstwie i na Rusi. Drugi nurt powstały również w Rzeczypospolitej to chasydyzm. Rabbi Izrael Baal Szem Tow położył fundamenty pod ten nurt i nadał mu dynamiczny kierunek rozwoju. Prosta wiara miała dominować nad myśleniem nadzbyt „scholastycznym”, a radość i inne uczucia okrasić tę wiarę głębokim humanizmem. Chasydyzm przyjęły wspólnoty żydowskie na południu Polski, na Rusi i na ruskich terenach Wielkiego Księstwa.

Tymczasem na Zachodzie tendencje oświeceniowe coraz bardziej zaczęły przenikać do judaizmu. Wyrazicielem tych idei był Mojżesz Mendelssohn, którego należy traktować jako pioniera w konfrontacji judaizmu z myślą oświeceniową. Wedle niego prawda religijna została powszechnie objawiona, a Tora to nie religia, lecz ustawodawstwo. Przekonywał on współwyznawców, że z jednej strony trzeba pozostawać wiernym wierze ojców, ale z drugiej przestrzegać cywilnych zwyczajów i praw krajów, w których się żyje. Mendelssohn starał się o połączenie praktyki judaizmu z racjonalizmem opartym na podstawach naukowych. Dał tym samym początek nurtowi zwanemu judaizmem reformowanym, który rozwinął się w XIX wieku.

W reakcji na zbyt radykalizm judaizmu reformowanego powstał nurt konserwatywny, który dążył do złagodzenia tych nazbyt radykalnych tendencji. Oba te kierunki ukształtowały się w XIX wieku na terenie Niemiec, ale obecnie są szczególnie rozpowszechnione w Stanach Zjednoczonych. Oba przyjęły egalitarne formy liturgii, czyli zrezygnowały z tradycyjnego rozdzielania kobiet od mężczyzn, a od niedawna umożliwiają kobietom pełnienie wszystkich funkcji religijnych (w tym także funkcji rabina).

Judaizm reformowany porzucił znaczącą część przepisów rytualnych, zreformował liturgię, wprowadzając do niej między innymi język lokalny. Tymczasem judaizm konserwatywny pozostaje wierny prawu religijnemu (halacha), ale niektóre nakazy rytualne znacznie zmodyfikował. Uznał język hebrajski za liturgiczny oraz centralną rolę Ziemi Obiecanej. W łonie konserwatywności wykształcił się kierunek zwany rekonstrukcjonizmem, akceptujący zdobycze nauki i dążący do ograniczenia wpływu zasad religijnych na kulturę oraz cywilizację, a przy tym proponujący porzucenie idei Izraela jako ludu wybranego. Poza tymi trzema tendencjami pozostawały wspólnoty sefardyjskie.

Pełne wejście Żydów do świata zachodniego dokonało się w XIX wieku. Nie było ono poprzedzone ani myślą renesansową, ani barokową próbą połączenia tego, co religijne, z tym, co świeckie. Nastąpiło zatem z nagłą i stanowiło niezwykle próbę dla żydowskich wspólnot. Do przemian, jakie dokonywały się w świecie, do przemian w nauce, sztuce, muzyce, literaturze, oraz do tworzenia obywatelskiego społeczeństwa wyznawcy judaizmu musieli się w jakiś sposób dostosować. Efektem tego były przemiany w dziedzinie teologii, prowadzące do skoncentrowania się przede wszystkim na Torze i Izraelu, a mniej na samym Bogu. W sytuacji rodzących się nacjonalizmów w Europie powstał syjonizm, czyli nacjonalistyczny ruch żydowski, którego ostatecznym celem stało się powstanie narodowego państwa żydowskiego. Ale emancypacja oznaczała nie tylko przemiany teologiczne i społeczno-polityczne, lecz również obyczajowe. Dotyczyło to w pierwszym rzędzie interpretacji halachy, czyli praktyki prawa żydowskiego. Przemiany, jakie nastąpiły wraz z haskalą, czyli żydowskim oświeceniem, stanowiły podłoże tych przemian, które przybrały różny charakter. Jednym z efektów emancypacji było porzucanie zwyczajów żydowskich i przyjmowanie lokalnego sposobu życia. Wiązało się to często z utożsamianiem się z lokalną społecznością nawet na poziomie przynależ-

ności etnicznej, czyli asymilacją. Dopiero II wojna światowa sprawiła, że proces asymilacji został nie tylko powstrzymany, ale i cofnięty.

Obecny judaizm jest złożony z licznych kierunków, z których jedne są bardziej dominujące, a inne pozostają na marginesie społeczności żydowskiej. Zasadniczo można judaizm podzielić na trzy gałęzie: ortodoksyjną, konserwatywną i zreformowaną.

Judaizm ortodoksyjny dzieli się na kilka kierunków, takich jak ortodoksyjny tradycyjny (litewski), nowoortodoksyjny i chasydzki. Ortodoksja tradycyjna wywodzi się przede wszystkim ze społeczności aszkenazyjskiej, ukształtowanej wedle wzoru pochodzącego z Wielkiego Księstwa Litewskiego, a skupionego na studium Tory i Talmudu. Dominuje ona w Izraelu i Stanach Zjednoczonych. Neoortodoksyjny kierunek jest bardziej pozytywnie nastawiony do nauk ścisłych i stara się je odczytywać w nawiązaniu do Tory, akceptując przy tym wartości przyjęte w cywilizacji zachodniej. Chasydyzm zaś odznacza się niezwykle wiernością własnej tradycji w sposobie życia, a nawet w ubiorze.

Judaizm konserwatywny dominuje w Stanach Zjednoczonych, kładąc szczególny nacisk na koncepcję Izraela jako jednego narodu, na jego jedność, pomimo różnorodności i wielości postaw oraz ekspresji, jakie można dostrzec w kulturze żydowskiej.

Judaizm reformowany, silny w Stanach Zjednoczonych, w Wielkiej Brytanii zwany liberalnym, jest bliski wartościom, jakie reprezentuje cywilizacja zachodnia. Stara się dostosować wymogi religijne i społeczne halachy do sytuacji współczesnego świata.

Judaizm ma za sobą co najmniej trzy tysiąclecia, jeśli liczyć okres sprzed niewoli babilońskiej. Wytworzył w tym okresie różne formy kulturowe, w tym religijne, i ukształtował koncepcje, z których jedne z czasem stały się dominujące, a inne zostały zepchnięte na margines. Te dominujące są traktowane jako istota judaizmu, inne stanowią o specyfice nurtów, jakie wyłoniły się przede wszystkim w religii Izraela. Ale nie można zapomnieć, że judaizm to nie tylko religia, to kultura i tradycje, które wierne swym podstawom wchodziły na przestrzeni historii w dialog z innymi kulturami, wytwarzając właściwe dla danego okresu i obszaru geograficznego formy.

BIBLIOGRAFIA

1. M. Bałaban, *Historia i literatura żydowska*, Warszawa 1988 (reprint).
2. M. Buber, *Rabbiego Izraela Ben Eliezera zwanego Baal Szem Towem to jest Mistrzem Dobrego Imienia pouczenie o Bogu*, tłum. J. Doktor, Warszawa 1993.
3. S. Ph. de Vries, *Obrzędy i symbole Żydów*, tłum. i oprac. A. Borowski, Kraków 1999.
4. H. Graetz, *Historia Żydów*, tłum. S. Szenhak, t. 1–3, Kraków 1990.
5. Józef Flawiusz, *Dawne dzieje Izraela*, tłum. Z. Kubiak, Jan Radożycki, wstęp E. Dąbrowski, W. Malej, koment. J. Radożycki, t. 1–2, Warszawa 1993.
6. Józef Flawiusz, *Wojna Żydowska*, Warszawa 2007.

7. N. Kameraz-Kos, *Święta i obyczaje żydowskie*, Warszawa 1997.
8. A. Lemaire, *Dzieje biblijnego Izraela*, Poznań 1998.
9. *Modlitewnik żydowski*, Kraków 2005.
10. K. Pilarczyk, *Literatura żydowska od epoki biblijnej do haskali*, Kraków 2006.
11. *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, Poznań–Warszawa 1983.
12. *Sefer jecira czyli Księga Stworzenia*, tłum., oprac. i koment. W. Brojer, J. Doktor, B. Kos, Warszawa 1995.
13. *Starożytny Izrael: od czasów Abrahama do zburzenia Jerozolimy przez Rzymian*, red. H. Shanks, Warszawa 2007.
14. W. Tyloch, *Judaizm*, Warszawa 1987.
15. A. Unterman, *Żydzi. Wiara i życie*, tłum. J. Zabierowski, Łódź 1989.
16. J. Warzecha, *Historia dawnego Izraela*, Warszawa 2005.
17. J. P. Woronczak, *Specyfika kulturowa cmentarzy żydowskich*, Katowice 1993.